Krzysztof ŁYSKAWA

PRZEJŚCIE NA EMERYTURĘ – DECYZJA CZY NIEUNIKNIONA KOLEJ RZECZY?

1. Granice starości

Proces starzenia się jest nadal zjawiskiem mało poznanym, a wciąż interesującym wielu badaczy. W ostatnich latach obserwuje się dwa obiektywne i jednocześnie pozytywne zjawiska: (1) coraz więcej ludzi dożywa wieku emerytalnego oraz (2) przeciętne dalsze trwanie życia po osiągnięciu tego wieku stale się wydłuża.

Pojawia się w tym miejscu pytanie o określenie granicy starości i jej konsekwencji dla fizycznego, ekonomicznego, psychologicznego czy społecznego aspektu życia.

Ze względu na obiektywny pomiar czasu, najprostszy do określenia jest wiek metrykalny starzejącej się jednostki. Ma on najdłuższą tradycję jako kryterium kwalifikowania człowieka do grupy osób starszych. Jednak, co jest łatwe do zaobserwowania, związki zachodzące pomiędzy upływem czasu a przemianami w funkcjonowaniu człowieka ulegały i nadal ulegają zmianom. Stąd oprócz obserwacji samego wieku należałoby przeanalizować wyniki badań różnych dziedzin naukowych w celu uzyskania pełnego obrazu starości.

W opini F. X. Kaufmanna[1] i innych badaczy, proces starzenia się jest tak samo trudno wytłumaczalny jak proces życia. Przyjmuje się wówczas, że jest to swego rodzaju fenomen pierwotny, którego przebieg i prawidłowości można jedynie badać i opisywać, natomiast naukowe zdefiniowanie starości i starzenia się jest niemożliwe. Próba realizacji takiej jednorodnej definicji natrafia na wielość i różnorodność dyscyplin naukowych, zajmujących się tym okresem życia człowieka. Każda z nich traktując o starości, uwypukla aspekty ją interesujące, jednocześnie przypisując im – w procesie starzenia – szczególnie znaczącą rolę[2]. Stąd, w dal-

[1] Za: S. Klonowicz, *Starzenie się – stan zdrowia – praca*, Warszawa 1973, s. 38.

[2] Biologia sprawdza zmiany w organizmie ludzkim na skutek starzenia się oraz identyfikuje czynniki przyspieszające i opóźniające te zmiany; medycyna szuka efektywnej drogi walki z chorobami wieku starczego; psycholodzy starają się opisać i przeanalizować cechy psychicz-

szej części niniejszego artykułu, poszukiwania granic starości i jej cech oparto na osiągnięciach gerontologii, czyli wielodyscyplinarnej dziedziny wiedzy, która powstała na bazie metod badawczych oraz wyników empirycznych wspomnianych wcześniej nauk. Jej szeroko zdefiniowany zakres obszarów badawczych obejmuje między innymi: zrozumienie problemów wieku starszego, badanie specyfiki tej fazy życia (prawidłowości, zaburzenia), podejmowanie prób poszukiwania należytych rozwiązań w sferze na przykład zadań leczniczych, terapii somatycznej, psychicznej i społecznej, zadań profilaktycznych i opiekuńczych wobec osób starszych[3]. Z punktu widzenia celu tego opracowania szczególne zainteresowanie budzi jeden z jej działów – gerontologia społeczna. W swoim zakresie badawczym dziedzina ta rozpatruje: zmiany intelektualne, osobowościowe, procesu adaptacji do zmieniającego się otoczenia, zakresu zainteresowań czy motywacji do działania (gerontopsychologia); role społeczne pełnione przez człowieka starszego, analizę warunków materialno-bytowych, starzenie się społeczeństwa w relacji do rynku pracy (gerontosocjologia); samokształcenie osób starszych (geragogika)[4]. Na gruncie tych działań tworzy się swoisty katalog społecznych wskaźników jakości życia w okresie starości, wyznaczających pozycję osoby starszej w środowisku społecznym.

Jednym z istotnych wyników badań gerontologii społecznej jest wyróżnienie teoretycznych koncepcji starzenia się, które pozwalają uporządkować wiele danych i faktów związanych ze starzeniem się, na przykład w celu tworzenia lepszej polityki społecznej. Literatura w tym zakresie wyróżnia trzy podstawowe koncepcje (teorie) starości.

Teoria wycofania się. Zespół hipotez, w których przypuszcza się, że procesowi starzenia się towarzyszy zmniejszająca się aktywność oraz wzrastający wzajemny dystans między jednostką a społeczeństwem. Twórcy przedmiotowej teorii założyli, że naturalną skłonnością człowieka w podeszłym wieku jest jego wycofanie

---

ne takiego człowieka oraz jego stosunków z otoczeniem. Demografów interesują procesy starzenia się ludności w poszczególnych krajach i środowiskach społecznych oraz demograficzne skutki coraz szybszego starzenia się populacji ludzkiej. Ekonomiści interesują się stanem zagospodarowania materialnego osób w starszym wieku, sytuacją ludzi starych na rynku pracy, pozycją ekonomiczną tej grupy społecznej, a także zaspokojeniem ich potrzeb na tle innych grup społecznych. Politycy społeczni zastanawiają się jak „rozciągać" dochody w tym wieku, tzn. na podstawie identyfikowanych potrzeb ludzi w starszym wieku modyfikują istniejące modele polityki wobec tych osób, funkcjonujące rodzaje zabezpieczenia społecznego oraz ustalają próg wieku emerytalnego. Socjolodzy studiują zmiany, jakie następują w rolach społecznych wraz z kolejnymi fazami życia.

[3] Gerontologia jest dzielona na trzy podstawowe działy: 1) gerontologię medyczną (obejmującą geriatrię, geratohigienę i psychogeriatrię), 2) gerontologię społeczną (pedagogika, psychologia i socjologia starzenia się), 3) gerontologię eksperymentalną lub doświadczalną (z takimi subdyscyplinami, jak: biologia i filozofia starzenia się). Za: A. A. Zych, *Słownik gerontologii społecznej*, Wydawnictwo Akademickie „Żak", Warszawa 2001, s. 78.

[4] Ibidem, s. 80.

z aktywności życiowej (w tym również zawodowej)[5], która przejawia się nie tyle w zaprzestaniu realizacji obecnie i dawniej pełnionych obowiązków, lecz raczej niechęć do podejmowania nowych obowiązków. Oczywiście warunki intelektualne i zdrowotne powodują również powolne i systematyczne odchodzenie od przyjętych i realizowanych form aktywności (duchowej, umysłowej, fizycznej) oraz stopniowe lub zdecydowane izolowanie się od szerszego otoczenia. Zjawisko to jest dodatkowo potęgowane przez rozwój technologiczny i ekonomiczny[6]. W myśl tej teorii, proces starzenia się traktowany jest jako nieuchronny. Jednak wycofanie nie oznacza nieudanej starości. Funkcjonalność tej teorii polega na niwelowaniu stresu, związanego z podejmowaniem nowych trudnych zadań oraz niebezpieczeństwem porażki.

Teoria aktywności. Podstawowym założeniem tej koncepcji jest przyjęcie, że warunkiem udanej starości jest długotrwała realizacja przez ludzi starszych wszelkich form aktywności zarówno poprzez utrzymywanie zaangażowania w wielu działaniach charakterystycznych dla wcześniejszej fazy życia, jak również poprzez poszukiwanie nowych obszarów aktywności[7]. Dobre samopoczucie starszych osób jest więc związane z utrzymaniem wysokiego poziomu aktywności intelektualnej, fizycznej i/lub psychicznej, a także z kontynuowaniem zaangażowania w życie społeczne. Według twórców tej teorii starość jest zjawiskiem społecznym, skorelowanym z gromadzeniem napięć, związanych z koncepcją obrazu siebie[8]. Wycofanie zależy od stylu życia, zmian biologicznych, wieku oraz uprzedniego poziomu zaangażowania. Starość nie jest postrzegana jako coś nieuniknionego i natychmiastowego, a podejmowana aktywność jest naturalnym elementem zdrowego przebiegu starości. Twórcy tej koncepcji podkreślają również, że angażowanie w nowe aktywności jest rekompensatą za wycofanie się z innych.

Teoria kontynuacji. Koncepcja w świetle której poszczególne fazy życia są kontynuacją poprzednich. Gdy osoba przechodzi przez poszczególne fazy życia,

---

[5] W latach 1955-1962 amerykańscy psychologowie społeczni E. Cumming i W.E. Henry zrealizowali szeroki projekt badawczy, nad interakcjami społecznymi i samopoczuciem ludzi w podeszły wieku, znany jako *Kansas City Study of Adult Life,* formując funkcjonalno-społeczną teorię starzenia się, określoną jako koncepcja „niezaangażowania", wyłączenia lub wycofania się.

[6] W niektórych źródłach literaturowych obniżanie statutu osób starzejących się i starych wraz z rozwojem technologicznym i ekonomicznym nazywany jest *teorią modernizacji.* Całościowa analiza sytuacji, zjawisk i procesów społecznych ma umożliwić wyjaśnienie całościowego i globalnego przekształcenia się społeczeństwa tradycyjnego w nowoczesne społeczeństwo przemysłowe.

[7] J. Halik (red.), *Starzy ludzie w Polsce. Społeczne i zdrowotne skutki starzenia się społeczeństwa*, Instytut Spraw Publicznych, Warszawa 2003, s. 18.

[8] W literaturze można również znaleźć poglądy, iż koncepcja ta nie jest pełna, gdyż nie wyjaśnia, jak powinna wyglądać starość osób, które w wieku średnim nie przejawiały aktywności, cechującej większość ludzi o zwykłej intensywności działalności zawodowej lub które nie mogły być aktywne z konkretnych przyczyn fizycznych lub też psychicznych.

rozwija stałe wartości, normy, zwyczaje, będące częścią jej osobowości. Rozwój ten z jednej strony jest wynikiem wydarzeń natury osobistej (funkcjonowanie jednostki na poziomie mikro-, mezzo- oraz makrostruktury społecznej), z drugiej faktów natury obiektywno-historycznej[9]. Sam moment zakończenia aktywności zawodowej nie stanowi pewnego rodzaju granicy, po przekroczeniu której staje się kimś innym niż był w przeszłości. Wręcz przeciwnie. Przeszłość i dotychczasowe fazy życia stanowić mogą bazę, na której można budować pewne oczekiwania co do przyszłości: zachowań wobec starości, kształtowania zapotrzebowania czy oczekiwań co do pozycji społecznej.

W kontekście starości, mimo charakterystycznych zmian dla tego okresu, osoba podejmująca (najczęściej nieświadomie) koncepcje kontynuacji, jest nadal rozpoznawalna jako niepowtarzalna w otoczeniu osób w podobnym wieku. Nie następuje więc, zgodnie z panującymi przekonaniami, unifikacja grupy. Charakterystyczne jest również kontynuowanie aktywności w tych dziedzinach i środowiskach, w których dany osobnik ma już doświadczenie i ryzyko niepowodzenia jest mniejsze oraz mniej dostrzegane są skutki starzenia się. Jednocześnie koncepcja ta pozwala na dalszą adaptację swojej postawy, nawet przy istotnych zmianach społecznych.

W koncepcji tej zakłada się, że możliwości adaptacyjne człowieka są bardzo duże, również w wieku starszym. Wynika to z dostosowywania się do panujących warunków i uwarunkowań własnej osobowości już we wcześniejszych fazach. Innymi słowy, każdy wchodzi w okres starości już przygotowany przejściem poprzednich faz życia.

Jedną z ważnych zalet teorii kontynuacji jest możliwość wyróżnienia poszczególnych faz starości. Cechą charakterystyczną dla osób starszych jest heterogeniczność populacji. Nie sposób porównywać sytuacji i zapotrzebowania osób 65-68-letnich z położeniem sędziwych starców w wieku 85-88 lat. Dzięki temu teoria kontynuacji wyjaśnia wiele aspektów starzenia się w sposób głębszy i wielostronny.

Na podstawie katalogu aktywności człowieka i dostępnych badań można dokonać próby określenia listy zmiennych, które pozwolą na obserwację teorii kontynuacji. Autor wydzielił następujące zmienne: sytuacja materialna, relacje rodzinne, aktywność zawodowa, sposób spędzania wolnego czasu, samopoczucie, system wartości, zdrowie, warunki mieszkaniowe, stosowana perspektywa planowania. Poniżej przeanalizowano niektóre z nich.

Sposób spędzania wolnego czasu. Liczne badania gerontologiczne dostarczają empirycznego uzasadnienia stanowiska, że aktywność życiowa (osobista, kulturalna i społeczna) zapewnia łatwiejsze przejście z życia wypełnionego pracą do okresu starczego (emerytalnego), w którym teoretycznie jest więcej wolnego czasu. We przeprowadzonym przez siebie badaniu A. Tokaj zaobserwowała, że ponad 50% respondentów deklaruje, że z momentem przejścia na emeryturę zwiększyła

[9] A. Tokaj, *U progu starości*, UAM, Poznań 2000, s. 38.

się ilość wolnego czasu[10]. Wśród form aktywności w czasie wolnym przeważają formy bierne. Ponad 80 % poświęca się w tym czasie oglądaniu telewizji lub słuchaniu radia (tabela 1)[11].

Tabela 1. Formy aktywności realizowane przez osoby starsze w czasie wolnym (w %)

Sposób spędzania czasu wolnego	Wskazania
Telewizja, radio	80
Sen, drzemka	45
Życie rodzinne	42
Praktyki religijne	36
Czytanie książek i czasopism	31
Spacery	30
Działka, ogródek	29
Życie towarzyskie	26
Przebywanie z wnukami	22
Zakupy	19
Hobby	6

Źródło: T. Borkowska-Kalwas, *Sposoby spędzania wolnego czasu*, w: *Starzy ludzie w Polsce*, s. 55.

Jak wynika z powszechnie dostępnych wyników badań[12] osoby 60-letnie i starsze jeszcze rzadziej niż przedstawiciele innych grup wiekowych uczestniczą w życiu kulturalnym. Wiele osób nie ujawnia w ogóle potrzeb kulturalnych.

Aktywność zawodowa w naszym kraju zależy obecnie nie tylko od pragnienia podjęcia pracy, ale przede wszystkim od możliwości jakie daje rynek pracy. Analizując ten czynniki w kontekście koncepcji kontynuacji, należy skoncentrować się na aktywności zawodowej emerytów i motywach, jakie powodują u nich przedłużanie okresu zatrudnienia.

Z przywoływanych już badań Instytutu Spraw Publicznych[13], wynika, że pomimo iż dla 53% respondentów przejście na emeryturę wiązało się z pogorszeniem sytuacji materialnej, to jednak pragnienie uzyskania dodatkowego dochodu nie jest

[10] Ibidem, s. 105.

[11] T. Borkowska-Kalwas, *Sposoby spędzania wolnego czasu*, w: *Starzy ludzie w Polsce. Społeczne i zdrowotne skutki starzenia się społeczeństwa*, red. J. Halik, Instytut Spraw Publicznych, Warszawa 2003, s. 51.

[12] Przykładem może tu być badanie OBOP „Czy Polacy są kulturalni? Czyli deklarowane uczestnictwo w kulturze a wyobrażenia o człowieku kulturalnym", OBOP, Warszawa 2001.

[13] T. Borkowska-Kalwas, *Aktywność zawodowa ludzi starych*, w: *Starzy ludzie w Polsce*, s. 51.

najważniejszym czynnikiem, dla którego ludzie starsi chcą kontynuować pracę. Według wyników badań dla prawie 60% pracujących starszych osób główną motywacją jest to, że lubią swoją pracę. Inne istotne argumenty za kontynuowaniem zatrudnienia to: pragnienie bycia jak najdłużej aktywnym zawodowo (ponad 50% wskazań) oraz traktowanie pracy jako okazji do przebywania z ludźmi (30%)[14].

Zdrowie. Jak wynika z wielu badań i danych epidemiologicznych, najważniejszym problemem starości jest osłabienie organizmu i różnorodne kłopoty zdrowotne, które nieuchronnie pojawiają się wraz z zaawansowanym wiekiem. Pogorszenie stanu zdrowia następuje zarówno w wyrazie subiektywnym, jak i obiektywnym.

Bazując na przekonaniu, że zdrowie somatyczne jest szczególnie istotne w aspekcie subiektywnym – dla dobrego samopoczucia bowiem nie tyle ważny jest obiektywny stan ciała, co właśnie subiektywne przeżywanie zdrowia – poniżej przeanalizowano tego typu dane, wynikające z badania przeprowadzonego przez GUS w 1996 roku.

Z przedstawionych danych wynika, że samoocena stanu zdrowia bardzo silnie uzależniona jest od wieku osoby odpowiadającej. Polacy w samoocenie swojego stanu zdrowia lokują się daleko za krajami Europy. Stan zdrowia poniżej dobrego oceniło ponad 70% Polaków w wieku 40-59 lat i prawie 90% w wieku 60 lat i więcej (tabela 2)[15].

Tabela 2. Samoocena stanu zdrowia w 1996 roku (w procentach odpowiedzi)

Stan zdrowia	Ogółem	15-39 lat	40-59 lat	60 lat i więcej
Bardzo dobry	8,5	15,6	3,2	1,8
Dobry	35,4	55,3	26,4	8,4
Taki sobie	34,4	24,2	45,0	38,4
Zły	17,7	3,8	21,4	39,5
Bardzo zły	4,1	0,5	3,7	11,6

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: *Seniorzy w polskim społeczeństwie*, GUS, Warszawa 1999, s. 61.

Analizując problem granicy starości możemy również zbadać subiektywną ocenę tej wartości i posłużyć się wynikami badań opinii społecznej[16]. Z tabeli 3 wynika, że granice starości różnie są definiowane – w zależności od wieku respondentów.

[14] W świetle przytaczanego badania praca ma autoteliczny charakter głównie dla rolników i osób z wykształceniem podstawowym, a z drugiej strony dla kadry kierowniczej, inteligencji, osób z najwyższym wykształceniem.

[15] Dla porównania w tym samy czasie 55% mężczyzn, prawie 60% kobiet czeskich oraz odpowiednio 18% i prawie 23% dorosłych Duńczyków oceniło swój stan zdrowia jako poniżej dobrego (za: *Seniorzy w polskim społeczeństwie*, GUS, Warszawa 1999).

[16] Polacy o starości, komunikat z badań CBOS, Warszawa 1999.

Szczególnie odbiegają od przeciętnych oceny najmłodszych i najstarszych ankietowanych. Respondenci od 18 do 23 roku życia początek starości lokalizują „bliżej" swojego wieku, czyli w cyklu ludzkiego życia nieco wcześniej - młodość kończy się dla nich już po przekroczeniu 31 roku życia, a starość zaczyna się około 57 roku życia (przy czym, jak wskazuje stosunkowo wysoka wartość odchylenia standardowego, różnice w ocenach są dość znaczne). Natomiast najstarsi ankietowani (mający 70 lat i więcej) przesuwają początek starości na wiek około 65 lat.

Tabela 3. Kiedy kończy się wiek dojrzały i zaczyna starość – wyniki badań CBOS

Wiek respondentów	Średnia wieku w latach	Odchylenie standardowe
Od 18 do 23 lat	56,94	9,28
24-29	60,83	7,34
30-34	61,16	8,40
35-39	60,55	7,55
40-44	61,04	8,12
45-49	60,57	9,78
50-54	60,92	6,44
55-59	62,39	7,60
60-64	61,54	8,56
65-69	62,37	7,69
70 lat i więcej	64,84	8,23
Ogółem	**60,83**	**8,86**

Źródło: Polacy o starości, komunikat z badań CBOS, Warszawa 1999.

O dużej umowności granic wiekowych starości może świadczyć zjawisko traktowania ludzi starych jako tzw. kadry rezerwowej. Jeżeli w globalnym wskaźniku zatrudnienia lub w poszczególnych zawodach dostrzegane są braki na rynku pracy, następuje liberalizacja interpretacji przepisów o wieku emerytalnym i propaguje się elastyczność wieku emerytalnego[17]. W przypadku nadwyżek na rynku pracy, zaostrza się przepisy emerytalne bądź wprowadza dodatkowe uprawnienia do wcześniejszego przechodzenia na emeryturę[18]. Jak prezentuje to tabela 4 dopuszczenie emerytów do rynku pracy było szczególnie widoczne w roku 1998, kiedy zatrudnionych było ponad 310 tys. świadczeniobiorców. Sytuacja ta była przy poziomie bezrobocia na poziomie 10,4%. Kolejne lata przyniosły wzrost wskaźnika bezrobocia do poziomu 15,1% w 2002 roku i w efekcie spadek zatrudnienia emerytów.

[17] Szersza analiza roli emerytów na ryku pracy zob. C. Eitelberg, *Public Pension Design and Responses to Changing Workforce*, Pension Research Council, Philadelphia 1999.

[18] J. Staręga-Piasek, *Skutki polityki społecznej wobec ludzi starych*, w: *Ludzie starsi w Polsce – ich warunki i potrzeby*, IPiSS, Warszawa 1982, s. 32.

Tabela 4. Zatrudnianie emerytów w Polsce (1999-2000)

Wyszczególnienie	1995	1998	1999	2000
Stopa bezrobocia rejestrowanego (w %)*	14,9	10,4	13,1	15,1
Znaczenie dochodów z pracy w strukturze dochodów gospodarstw emeryckich (w %)**		4,0	4,2	3,8
Zatrudnieni emeryci i renciści (w tys.)	303,6	315,5	265,6	227,0
Relacja procentowa zatrudnionych do ogólnej liczby emerytów i rencistów (w %)	3,34	3,34	2,81	2,41

* Stopa bezrobocia rejestrowanego określana jako stosunek liczby bezrobotnych zarejestrowanych do liczby cywilnej ludności aktywnej zawodowo, tj. bez osób odbywających czynną służbę wojskową oraz pracowników jednostek budżetowych, prowadzących działalność w zakresie obrony narodowej i bezpieczeństwa publicznego.

** Wskaźnik obliczony jako stosunek przeciętnego dochodu z pracy w gospodarstwach domowych emerytów do ogólnego przeciętnego dochodu na jedno gospodarstwo emeryckie (wyliczany dla wszystkich gospodarstw, a nie tylko tych z pracującymi emerytami).

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych z: Rocznik Statystyczny GUS, 2000.

W istocie nie ma progu początku starości, bo starzenie się przebiega inaczej u każdej osoby, w zależności od funkcjonujących układów społecznych, rodzinnych itd. Granicą konwencjonalną jest zaprzestanie pracy zawodowej z powodu osiągnięcia wieku, dającego prawo do pobierania świadczeń emerytalnych z systemu bazowego. Jeszcze innym punktem może być spadek zdrowia, tzn. gdy człowiek nie jest zdolny do samodzielnego wykonywania zadań, wynikających z samoobsługi, jakich oczekuje się od ludzi dorosłych.

2. Proces adaptacji

Starzenie się przynosi wiele zmian obiektywnych, odczuwalnych tylko przez osobę, której dotyka. Należy w tym miejscu zastanowić się nad adaptacją, którą przechodzi człowiek w starszym wieku. Adaptacja, a ściślej adaptacja społeczna, to proces dostosowywania się jednostek bądź grup społecznych do warunków konkretnej rzeczywistości społecznej. Celem tego procesu jest nabycie przez jednostki lub grupy niezbędnych kompetencji kulturowych, umożliwiających sprawne funkcjonowanie w nowych sytuacjach społecznych[19].

Mówiąc o adaptacji w kontekście pojedynczego systemu (np. człowieka) należy również zdefiniować zdolność adaptacyjną, czyli umiejętność przetrwania i zachowania własnej tożsamości w zmieniających się warunkach zewnętrznych i wewnętrznych. W przypadku człowieka z wiekiem zdolność adaptacyjna wyraź-

[19] A.A. Zych, op.cit., s. 17.

nie się obniża, co jest spowodowane z jednej strony zmniejszeniem się odporności organizmu i usztywnieniem osobowości, z drugiej zaś postępującymi procesami inwolucji i starzenia się[20].

W procesie adaptacji wiele z podejmowanych działań realizowanych jest niemal automatycznie, zwłaszcza jeżeli proces starzenia zostanie oparty na opisanej wcześniej koncepcji kontynuacji. Jednak już pierwsze symptomy starości i niektóre ze zmian w dalszych latach, wymagają nie tylko zwyczajnych i rutynowych działań, ale wręcz specjalnego wysiłku. Zupełnie inaczej będziemy reagować na pojawiające się trudności z koncentracją (rutynowe, stopniowe), a inaczej na nagłą chorobę wieku starczego.

Teoria kontynuacji w procesie adaptacji może występować zarówno w znaczeniu wewnętrznym, jak i zewnętrznym[21]. Kontynuacja wewnętrzna odnosi się do trwałości charakteru i zachowań opartej na posiadanych osobistych doświadczeniach i wiedzy. Z kolej kontynuacja zewnętrzna związana jest z życiem danej osoby w znanym środowisku i wzajemnym oddziaływaniu danego osobnika i środowiska. Nie należy jednak postrzegać kontynuacji jako braku zmian. Raczej przez utrwalone pewne cechy dokonujemy stosownych modyfikacji tak samych siebie, jak i środowiska. W ten sposób kontynuacja jest reakcją zarówno na zewnętrzne, jak i wewnętrzne bodźce.

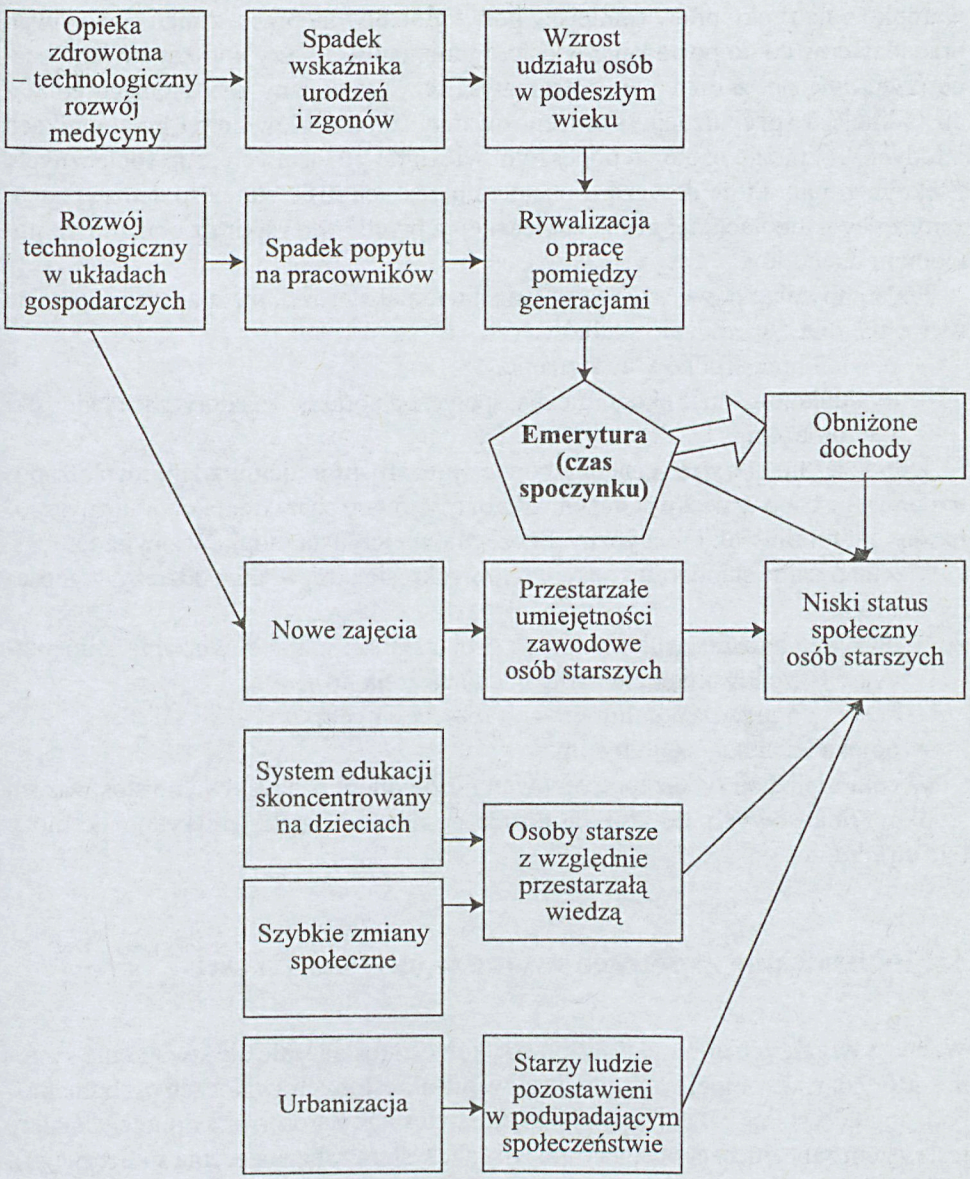
Wewnętrzny aspekt stosowania koncepcji kontynuacji wynika z naszej potrzeby stabilności i koncentracji na samym sobie i świecie, w którym żyjemy i w którym możemy przewidywać zarówno zachowania otoczenia, jak i nasze. Nowe informacje, które do nas docierają, nakładają się na doświadczenia, które już posiadamy. Dlatego zupełnie inną wagę ma dana informacja dla dziecka i człowieka dorosłego. W efekcie często osoby w podeszłym wieku postrzega się jako konserwatystów, niedostępnych dla nowych poglądów. Tymczasem należy to raczej postrzegać jako pozostawanie w tym, co się zna i pozostawienie sobie małej przestrzeni do akceptacji nowych poglądów, do adaptacji.

Kontynuacja w ujęciu zewnętrznym wynika z wyzwań stawianych przez otoczenie, szczególnie poprzez zapotrzebowanie na role, jakie spełniamy w otoczeniu. Otoczenie doprowadza nas do dostosowywania się do tego zapotrzebowania, które postrzegamy jako stałe (np. nieustannie będziemy pełnili pewne role społeczne).

Jednak aby podjąć działania dostosowujące, w pierwszej kolejności musimy uświadomić sobie, że zaszły zmiany, charakterystyczne dla wieku starczego. Rysunek 1 pokazuje niektóre z pojawiających się „nacisków" na sytuację społeczną osoby w podeszłym wieku, których trudno nie zauważyć. Ten sam rozwój technologiczny, połączony z rozwojem medycyny, z jednej strony wywołuje wydłużanie się przeciętnego okresu życia, z drugiej doprowadza do szybko zmieniających się

[20] Nie podważa to rozwoju geragogiki (pedagogiki starzenia się i starości) jako jednej z ważniejszych części gerontologii społecznej.

[21] R. Atchley, *Social Forces and Aging*, Wadsworth, Belmont 1988 , s. 242.

Rys. 1. Presja społeczna prowadząca do niskiego statusu społecznego osób starych

Źródło: R. Atchley, *Social Forces and Aging*, Wadsworth, Belmont 1988, s. 50

warunków na rynku pracy (mniejszy popyt globalny na pracę, zmiana oczekiwań pracodawców co do posiadanej wiedzy i umiejętności). Szybkie zmiany społeczne (związane np. z rozwojem informatyki) czy przemiany w systemach edukacji (silniejsza specjalizacja, skoncentrowanie szkoleń głównie na pracownikach młodych) różnicuje osoby w podeszłym wieku od pozostałych grup społecznych. Efektem zmian, które dotyczą osób starych, jest ich niski status społeczny, związany z pewną izolacją tej grupy społecznej, a przede wszystkim z obniżonym poziomem dochodów.

Podsumowując powyższe rozważania na temat starości, można powiedzieć, że wywołuje ona dwa rodzaje skutków:

- pewien brak środków utrzymania,
- dysfunkcjonalność ekonomiczna, społeczna i praktyczna dotycząca jednostki i jej otoczenia [22].

Jednocześnie sfery te ściśle się powielą, jeżeli spróbujemy zdefiniować zapotrzebowanie osób w wieku starszym. Ma ono zarówno charakter ekonomiczny, społeczny, kulturalny jak i medyczny. Szczegółowa ich lista mogłaby zawierać:

- zachowanie standardu konsumpcji w zakresie odżywiania, odzieży, wyposażenia;
- utrzymanie osób, wobec których osoba starsza ma zobowiązania alimentacyjne (wychowanie dzieci, niepracująca żona itp.);
- dostęp do urządzeń kulturalnych i rekreacyjnych;
- opieka lekarska, szpitalna itp.[23]

W celu realizacji tych zapotrzebowań niezbędne jest uzyskiwanie stosownych środków finansowych, do których dostęp po dożyciu wieku emerytalnego może być utrudniony.

3. Finansowanie zapotrzebowania w okresie starości

Wobec powyższych argumentów, pewną koniecznością stało się stworzenie systemu, który dawałby możliwość przekazywania określonych świadczeń osobom, których dotknęła starość[24]. W rozpatrywanym kontekście starości, przedmiotem analizy jest system zabezpieczenia emerytalnego (podsystem zabezpieczenia społecznego),

---

[22] T. Szumlicz, *Modele polityki społecznej*, SGH, Warszawa 1994, s.71

[23] Szerzej zob.: H. Balicka-Kozłowska, *Potrzeba bezpieczeństwa ludzi starszych*, w: *Ludzie starsi w Polsce – ich warunki i potrzeby*, IPiSS, Warszawa 1982, s. 96 i n.

[24] System tworzy zbiór uporządkowanych wewnętrznie elementów (instytucje tworzące strukturę organizacyjną, zespół norm i reguł obowiązujących w danej dziedzinie) – tworzących „całość", powiązanych ze sobą wspólnym celem, za: C. Włodarczyk, S. Poździoch, *Systemy zdrowotne. Zarys problematyki*, Wydawnictwo Uniwesytetu Jagielońskiego, Kraków 2001, s. 14 i n.

którego cel funkcjonowania został określony w ratyfikowanej przez Polskę Konwencji nr 102 Międzynarodowej Organizacji Pracy[25]. Obowiązkiem państwa jest „zapewnienie osobom chronionym udzielania świadczeń na starość", które rozumiane jest jako przeżycie ponad określony wiek (art. 26 ust. 2: „Ustalony wiek nie powinien przekraczać sześćdziesięciu pięciu lat, jednakże wyższy wiek może być ustalony przez właściwe władze ze względu na zdolność do pracy osób starszych w danym kraju"). W Konstytucji Rzeczpospolitej Polskiej, w art. 67, znajdziemy stosowny odnośnik do tych zapisów: „obywatel ma prawo do zabezpieczenia społecznego w razie niezdolności do pracy ze względu na chorobę lub inwalidztwo oraz po osiągnięciu wieku emerytalnego"[26]. Jeszcze bardziej szczegółowe zapisy znajdziemy w regulacjach Unii Europejskiej. W odniesieniu do osób starszych ustalono, że każdy pracobiorca na obszarze Wspólnoty powinien w chwili przejścia na emeryturę dysponować środkami, zapewniającymi mu odpowiedni poziom życia. Każda osoba, która po osiągnięciu wieku emerytalnego nie ma uprawnień emerytalnych lub też nie dysponuje innymi wystarczającymi środkami utrzymania, powinna korzystać z zapomóg, świadczeń pomocy społecznej i świadczeń rzeczowych, odpowiednio do jej indywidualnych potrzeb[27]. Ukoronowaniem regulacji i sugestii związanych z ochroną osób starszych jest Katalog Podstawowych Praw Seniorów proklamowany przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych w dniu 16 grudnia 1991 roku, dotyczący niezależności, współuczestnictwa, opieki, samorealizacji i godności tej grupy wiekowej.

Pierwszy, wdrożony i realizowany przez państwo, system zabezpieczenia finansowego dla osób w podeszłym wieku powstał w Niemczech w 1889 roku i przyznawał świadczenia osobom, które ukończyły 70 rok życia i nie uzyskiwały świadczenia związanego z inwalidztwem. Jak prezentuje to tabela 5, powstające w kolejnych latach systemy powielały idee systemu niemieckiego, a świadczenia miały charakter zabezpieczenia przed ubóstwem[28]. Na skutek nacisków społecz-

[25] Ustawa z dnia 24 kwietnia 2003 roku o ratyfikacji Konwencji nr 102 Międzynarodowej Organizacji Pracy, dotyczącej minimalnych norm zabezpieczenia społecznego, przyjętej w Genewie dnia 28 czerwca 1952 roku.

[26] Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 roku, Dz.U. nr 78, poz. 483. Wielu autorów (patrz m.in. K. Antonów, *Prawo do emerytury*, Zakamycze, Kraków 2003, s. 46) podnosi inne artykuły ustawy zasadniczej, o charakterze uniwersalnym – tzn. dotyczącym wszystkich obszarów życia społeczno-gospodarczego, dla podkreślenia socjalnego celu urządzeń społecznych: zasada sprawiedliwości społecznej (art. 2), zasada równości (art. 32).

[27] Karta Podstawowych Praw Socjalnych Pracobiorców w krajach Wspólnoty Europejskiej, cyt. za: K. Głąbicka, *Polityka społeczna w Unii Europejskiej. Aspekty aksjologiczne i empiryczne*, Elipsa, Warszawa 2001, s. 241.

[28] Bez względu na przyjęty schemat, wszystkie systemy emerytalne funkcjonujące na świecie przed II wojną światową dostarczały świadczeniobiorcom nie więcej niż 15-20% przeciętnej płacy, przy oczekiwanym dalszym trwaniu życia na poziomie kilku lat. Uzyskiwane wówczas skromne świadczenia, połączone z procesem swego rodzaju testowania systemu, miały na celu

Tabela 5. Rozwój ryzyka dożycia wieku emerytalnego

Wyszczególnienie	Przyjęta definicja	Inne wymagania systemowe
Niemcy – prawo o niezdolności do pracy i starości z 1889 roku	Świadczenia dla osób, które ukończyły 70 lat i występuje u nich domniemane inwalidztwo	
Dania – prawo dotyczące opieki nad osobami starszymi z 1891 roku	Świadczenie otrzymuje każdy obywatel duński, który osiągnął wiek 60 lat, a znajdował się w biedzie	Ostanie 10 lat życia spędził w kraju i żył uczciwie
Wielka Brytania – ustawa o rentach starczych z 1908 roku	Nieskładkowa renta starcza pokrywana z funduszy państwowych dla osób w wieku powyżej 70 lat	W odróżnieniu od wcześniejszych zasad nie badano faktu braku środków do życia. Wykluczeniu podlegały osoby, które otrzymywały wcześniej pomoc z tytułu prawa ubogich.
Wielka Brytania – ustawa o ubezpieczeniu narodowym z 1946 roku (realizacja planu Beveridge'a)	Jednolite składki opłacane przez wszystkich pracujących i samodzielnie zarobkujących dawały prawo do jednolitych, niskich emerytur po ukończeniu 65 (mężczyźni) lub 60 (kobiety) lat	Intensywny rozwój (prawny i organizacyjny) systemów zakładowych
Polska – ustawa o ubezpieczeniu społecznym (ustawa scaleniowa) z 1933 roku	Świadczenie z tytułu starości związane z inwalidztwem, przypisywane osobie, która ukończyła 65 lat (wyjątkowo 60 lat)	Wymaganie 750 tygodni składkowych
Związek Radziecki – po reformie w 1933 roku	Emerytura wypłacana po dożyciu 60 lat mężczyzna, 55 lat kobieta; zróżnicowana co do wysokości według 3 grup zatrudnienia (A – pod ziemią i szkodliwe warunki, B – kluczowe rodzaje przemysłu, C – pozostałe)	Wprowadzono wymagany staż pracy, który wynosił 25 lat dla mężczyzn i 20 lat dla kobiet
Polska – ustawa o powszechnym zaopatrzeniu emerytalnym pracowników i ich rodzin z 1954 roku (z następnymi zmianami)	Renta starcza (następnie emerytura) przysługiwała po osiągnięciu wieku starczego (następnie wieku emerytalnego) – 65 lat mężczyzna, 60 lat kobieta; dla pracowników wykonujących prace zaliczane do I kategorii zatrudnienia – odpowiednio 60 i 55 lat. Osiągnięcie wymaganego wieku w okresie zatrudnienia lub w okresie równorzędnym z okresem zatrudnienia albo przed upływem 5 lat od ustania tych okresów*	Obowiązywała konieczność posiadania wymaganej długości okresów zatrudnienia lub okresów zaliczanych do okresu zatrudnienia. Prawo do emerytury w przypadku było zawieszane / częściowo zawieszane w przypadku osiągania dochodów wyższych niż 120% kwoty bazowej / od 60 do 120% kwoty bazowej
Polska – ustawa z 17 grudnia 1998 roku o emeryturach i rentach z Funduszu Ubezpieczeń Społecznych	Wiek emerytalny 65 lat mężczyzna, 60 lat kobieta; jednoczesna likwidacja idei wcześniejszych emerytur**. Prawo do emerytury nabywa się z chwila dożycia wieku emerytalnego, zaś ryzyko ziszcza się w chwili zaprzestania zatrudnienia	Zniesienie tzw. okresów nieskładkowych i równorzędnych z zatrudnieniem. Wymagania minimalnego okresu opłacania składek tylko w odniesieniu do minimalnej emerytury. Brak jakichkolwiek ograniczeń zarobkowych po osiągnięciu wieku emerytalnego

* Warunek ten został zniesiony ustawą z dnia 24 maja 1990 roku o zmianie ustawy o zaopatrzeniu emerytalnym pracowników i ich rodzin oraz ustawy o zmianie niektórych przepisów o zaopatrzeniu emerytalnym (Dz.U. nr 66, poz. 390).

** Nie nastąpiło całkowite zniesienie dyferencji wieku emerytalnego, gdyż w kilku rodzajach prac mają zastosowanie emerytury pomostowe.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie literatury oraz stosownych regulacji prawnych.

nych i zmian demograficznych do systemu aplikowano rozwiązania, pozwalające na szybsze zakończenie aktywności zawodowej, a świadczenia miały zastąpić utracone wynagrodzenie. Jednocześnie oprócz państwowych systemów emerytalnych, z czasem pojawiają się prywatne instytucje, oferujące dodatkowe świadczenia emerytalne.

Przełomem w tym zakresie w Polsce stała się ustawa z 17 grudnia 1998 roku o emeryturach i rentach z Funduszu Ubezpieczeń Społecznych, która tworzona na podstawie wytycznych Banku Światowego, miała doprowadzić do istotnych zmian w systemie zabezpieczenia emerytalnego, polegających na wzroście indywidualnej odpowiedzialności[29]. Przy zachowaniu funkcjonujących granic wieku emerytalnego (60 lat kobieta i 65 lat mężczyzna), zniesiono ograniczenia dochodowe, powodujące zawieszenie (zmniejszenie) prawa do świadczeń. W efekcie można stwierdzić, że emerytura przestała być świadczeniem zastępującym utracony zarobek, a stała się elementem dochodów dla osób dożywających wieku emerytalnego. Ustawa z 21 stycznia 2000 roku o zmianie ustawy o systemie ubezpieczeń społecznych oraz ustawy o emeryturach i rentach z FUS (Dz.U. nr 9, poz. 118) wprowadziła jednak formalny obowiązek uprzedniego rozwiązania stosunku pracy w celu realizacji prawa do emerytury. Dzięki temu zabiegowi nastąpiło połączenie dwóch stanów: nabycie prawa do emerytury w wyniku spełnienia ustawowych warunków oraz uzyskanie tytułu do wypłaty w związku z utratą źródła dochodu związanego z pracą lub prowadzoną działalnością[30].

4. Wiek emerytalny a decyzja o przejściu na emeryturę

W efekcie przedmiotowych zmian w systemie zabezpieczenia emerytalnego należy zastanowić się nad pytaniem: czy sztywno ustalony wiek emerytalny wciąż spełnia swoją rolę jako momentu zakończenia aktywności zawodowej i uzyskania prawa do świadczeń emerytalnych.

Zjawiska związane z dożywaniem wieku emerytalnego i procesem podejmowania decyzji o przejściu na emeryturę przedstawia rysunek 2.

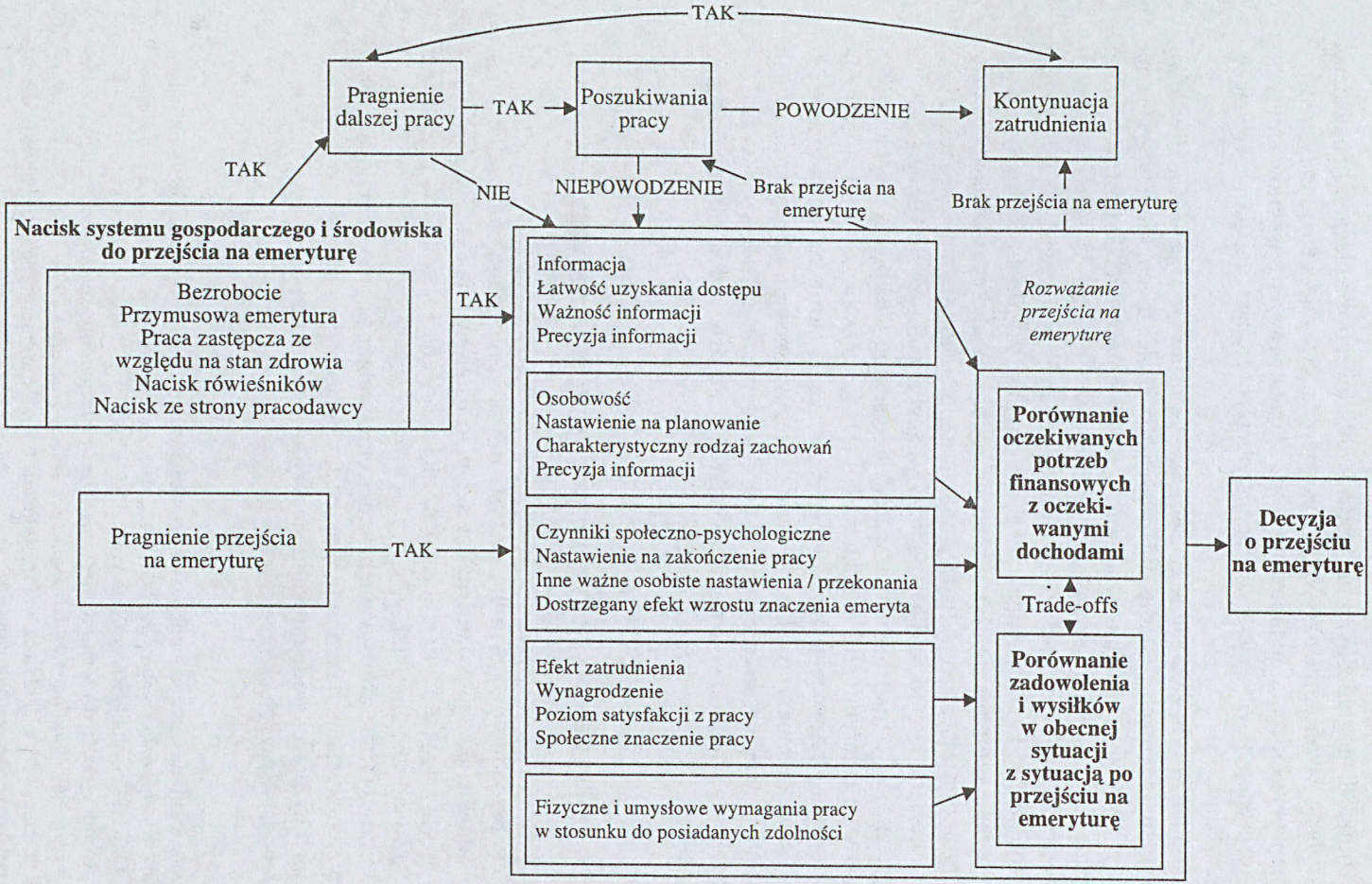
Racjonalny proces podejmowania decyzji o przejściu na emeryturę składa się z trzech podstawowych elementów:

---

przede wszystkim dostarczyć środków na podstawową egzystencję i prowadzić do likwidacji biedy. Za: *World Bank, Averting the Old Age Crisis. Policies to Protect the Old and Promote Growth*, Oxford University Press, New York 1994, s.104

[29] S. Golinowska (red.), *Zmiany i reformy w systemie zabezpieczenia społecznego. W kierunku wzrostu indywidualnej odpowiedzialności*, IPiSS, Warszawa 1999.

[30] W praktyce wykształcił się zwyczaj zwalniania przyszłego emeryta na krótki okres (1 dzień) i ponowne, dalsze jego zatrudnianie.

Rys. 2. Proces podejmowania decyzji o przejściu na emeryturę

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: R. Atchley, *Social Forces and Aging*, Wadsworth, Belmont 1988, s. 190

- określenie czynników zewnętrznych i ich wpływu na podejmowaną decyzję,
- analiza rozważań o zakończeniu aktywności zawodowej (czynniki wewnętrzne),
- czynniki decydujące o momencie przejścia na emeryturę[31].

Uczestnicy systemu emerytalnego często rozważają przejście na emeryturę, gdyż jest to jeden z głównych celów ich życia. Alternatywą jest dalsze poszukiwanie i kontynuacja pracy. Ale czynnikiem decydującym o zakończeniu aktywności lub dalszych poszukiwań może być zagrażające bezrobocie, osiągnięcie ustawowego wieku emerytalnego czy przebyta choroba lub nabyte inwalidztwo. Czynniki te powodują, że rozpoczęcie pracy staję się trudne, a prawidłowe wywiązywanie ze swoich obowiązków niemożliwe. Każdy z tych czynników, w zależności od indywidualnego pragnienia kontynuacji zatrudnienia, może stać się powodem przejścia na emeryturę. Jeżeli osoba podejmująca przedmiotową decyzję odpowiada finansowo za inne osoby (rodzina), to jego rezygnacja z zatrudnienia jest mało prawdopodobna, a poszukiwania ewentualnego nowego zatrudnienia również bardziej intensywne. Decyzja związana z przejściem na emeryturę jest wówczas pod silnym wpływem czynników zewnętrznych.

Jednak w procesie podejmowania decyzji o przejściu na emeryturę dwa czynniki są kluczowe. Pierwszym z nich jest porównanie oczekiwanych potrzeb finansowych na emeryturze ze spodziewaną wartością przyszłych dochodów. Oznacza to zestawienie konsumpcji z otrzymywanymi świadczeniami i innymi płatnościami.

Konsumpcje pokolenia pracującego ($c_{1,t}$) i w wieku poprodukcyjnym ($c_{2,t}$) w danym okresie t[32] można obliczyć ze wzorów[33]:

$$c_{1,t} = \left(1 - \frac{\beta}{1+g_t}\right) w_t - s_t, \tag{1}$$

$$c_{2,t} = s_{t-1}(1+r_t) + \beta w_{t-1}, \tag{2}$$

gdzie:

β – stała określająca cześć zarobków wypłacanych jako emerytura,

w_t – wynagrodzenie pokolenia pracującego w okresie t,

---

[31] R. Atchley, A. Barusch, *Social Forces and Aging. An Introduction to Social Gerontology*, 10th ed., Wadsworth, Belmont 2004, s. 251.

[32] Analiza opiera się na systemie, gdzie świadczenia bazują na wysokości zarobków z okresu aktywności, przy zastosowaniu systemu repartycyjnego.

[33] A. Chłoń-Domińczak, *Systemy emerytalne z perspektywy procesu starzenia się ludności*, Roczniki Kolegium Analiz Ekonomicznych 2001, nr 9, s. 76. Tam również analiza konsumpcji i dochodowości w innych typach systemów emerytalnych.

r_t – stopa zwrotu z inwestycji w okresie t,
g_t – wzrost zagregowanego funduszu płac w okresie t,
s_t – oszczędności w okresie t.

Taka definicja konsumpcji wiąże ją jednocześnie z ograniczeniami budżetowymi (dochodami) poszczególnych grup osób. W efekcie można dostrzec zależność pomiędzy poziomem konsumpcji, dochodu a składką na powszechny, obowiązkowy element systemu zabezpieczenia emerytalnego.

Należy pamiętać, że założona wcześniej pewność uzyskiwania różnego rodzaju świadczeń o charakterze emerytalnym[34], zakłada z jednej strony uczestnictwo w jakimś zorganizowanym systemie, z drugiej ograniczanie konsumpcji w okresie aktywności zawodowej i generowanie oszczędności o charakterze emerytalnym[35]. Istotne jest również znaczące rozróżnianie oszczędności o charakterze emerytalnym od pozostałych oszczędności. Podzielono więc całość oszczędności na dwie części: S_e – oszczędności emerytalne, S_{inne} – inne oszczędności[36].

$$S = S_e + S_{inne}.$$

Oszczędnościami o charakterze emerytalnym dla danej osoby są oszczędności dokonywane przez nią w okresie aktywności zawodowej, które będą wykorzystywane dopiero po przejściu na emeryturę. Według kryterium formy ich realizacji można wydzielić oszczędności w powszechnych systemach emerytalnych oraz oszczędności lokowanych w dowolnej formie poza tym systemem[37]. Istotnym kryterium wyróżnienia tego rodzaju oszczędności jest fakt, że nie maleją one przed przejściem na emeryturę wskutek wypłaty i nie rosną po przejściu na emeryturę w związku z dodatkowymi, własnymi wpłatami. Inne oszczędności to oszczędności tworzone i rozwiązywane w okresie przed przejściem na emeryturę lub tworzone i rozwiązywane po przejściu na nią.

Drugim z podstawowych czynników przy podejmowaniu decyzji o zakończeniu aktywności zawodowej jest porównanie satysfakcji/problemów pojawiających się w obecnej pozycji w społeczeństwie w porównaniu z sytuacją społeczną po przejściu na emeryturę. Lęk człowieka przed przejściem na emeryturę i starością można uporządkować w kilka odrębnych źródeł: nasilających się negatywnych zmian w organizmie, prowadzących do niedołęstwa, świadomości nadchodzących chorób i zbliżania się kresu życia, utraty dawnych ról społecznych na rzecz nowych,

[34] W literaturze pojawiają się sugestie, że współczesne kalkulacje płacy (przychodu) opierają się na założeniu, że okres starości zostanie objęty jakąś formą zabezpieczenia społecznego. Zob. J. Jończyk, *Prawo zabezpieczenia społecznego*, Zakamycze, Kraków 2001, s. 14.

[35] Decyzja o zainicjowaniu takiego działania może być świadomie podjęta przez pracownika lub wynikać z ogólnie obowiązujących przymusowych regulacji prawnych.

[36] M. Góra, *System emerytalny*, PWE, Warszawa 2003, s. 51.

[37] W tym miejscu poczyniono założenie, że w każdym systemie emerytalnym realizowana jest pewna forma oszczędzania.

znacznie mniej korzystnych, malejącej możności decydowania o swoim losie, tracenia bliskich rówieśników, obawy przed opuszczeniem i nędzą oraz złego przystosowania się do bezustannych zmian we wszystkich dziedzinach życia, które starsi ludzie odczuwają silniej niż młodzi[38].

Pomiędzy poziomem zaspokojenia oczekiwanych potrzeb i satysfakcją z oczekiwanych zmian społecznych może dochodzić do pewnych ustępstw. Jeżeli można oczekiwać pewnych zmian pozycji społecznej (np. nabycie dodatkowych przywilejów, szacunku społecznego), to przyszły emeryt może być skłonny zaakceptować nawet niższy wskaźnik zaspokojenia swoich potrzeb przez przyszłe dochody.

Oczywiście te dwa podstawowe czynniki związane z podejmowaniem decyzji o przejściu na emeryturę i *trade-offs* (ustępstwa, wymiana) pomiędzy nimi pozostają pod wpływem wielu innych elementów; na przykład dostępu i kosztu dotarcia do informacji, dokładności i przejrzystości informacji.

Pozostałe możliwe do zdefiniowania czynniki wpływają na znaczenie owej satysfakcji w procesie podejmowania decyzji. Ekonomiczne i pozaekonomiczne świadczenia od obecnego pracodawcy przyczyniają się do większego zadowolenia z realizowanej aktywności. Z drugiej strony istotnym elementem jest indywidualne postrzeganie przez daną osobę dalszej pracy zawodowej: personalne nastawienie do emerytury, nastawienie rówieśników do emerytury czy oczekiwany efekt zmiany prestiżu. Te czynniki oczywiście należy zestawić z indywidualnym postrzeganiem własnych zdolności do zaspokojenia wymagań fizycznych i umysłowych realizowanego zatrudnienia.

Jeżeli czynniki przemawiające za zakończeniem aktywności przewyższają te związane z kontynuacją zatrudnienia (ewentualnie jego poszukiwaniem), podstawowym problemem pozostaje moment przejścia na emeryturę. Dla większości pracujących przy podejmowaniu decyzji o przejściu na emeryturę problemem nie jest „czy", lecz „kiedy"[39].

Analizując moment zakończenia pracy, szczególnego znaczenia nabiera tzw. wcześniejsza emerytura. Jeżeli dany element systemu zabezpieczenia emerytalnego (powszechny, zakładowy) przewiduje dyferencje wieku emerytalnego i możliwość zakończenia aktywności zawodowej przed osiągnięciem ustawowego wieku emerytalnego, to pracownicy w takiej sytuacji łatwiej będą podejmować decyzję o przejściu na emeryturę[40]. Oczywiście ważną kwestią jest wartość oczekiwane-

---

[38] L. Frąckiewicz (red.), *Polska a Europa. Procesy demograficzne u progu XXI wieku. Proces starzenia się ludności Polski i jego społeczne konsekwencje*, Wydawnictwo „Śląsk", Katowice 2002, s. 18.

[39] W świetle badań z rynku amerykańskiego tylko niespełna 10% pracujących pragnie pozostać zatrudnionymi w pełnym wymiarze czasu tak długo, jak będą zdolni wykonywać swoje zadania. Za: R. Atchley, A. Barusch, op.cit., s. 255.

[40] Zasady przyznawania wcześniejszych emerytur, jak wcześniej to zdefiniowano, uzależnione są od polityki zatrudnienia w danym kraju i/lub w danej branży czy przedsiębiorstwie.

go świadczenia, ale jej znaczenie w procesie podejmowania decyzji zdefiniowano wcześniej.

Kobiety znacznie częściej niż mężczyźni są skłonne podjąć decyzję o przejściu na emeryturę w związku z sytuacją materialną. Dodatkowo kobiety zamężne decydują się na zakończenie aktywności zaraz po tym, jak ich starszy mąż przeszedł na emeryturę. Z drugiej strony kobiety samotne często kontynuują pracę po osiągnięciu 65 roku życia, gdyż ich świadczenia emerytalne są znacznie niższe niż lepiej opłacanych pracowników[41].

Jak zaprezentowano we wcześniejszych fragmentach, zły stan zdrowia przyczynia się do szybszej decyzji o zakończeniu aktywności zawodowej. Jednak w wielu przypadkach stan tego zdrowia nie jest na tyle zły, aby nabyć świadczenie inwalidzkie. W tym układzie świadczenie mające znamiona „wcześniejszej emerytury" jawi się jako jedyne rozwiązanie.

Oczywiście, jak to często bywa w naszej rzeczywistości, decyzja o rozpoczęciu okresu emerytalnego nie musi być rezultatem racjonalnego procesu decyzyjnego. Wielu pracujących akceptuje to, że minimalny wiek emerytalny naturalnie wiążę się z zakończeniem aktywności i żadne zmiany w ich życiu zawodowym nie wywołają rozważania dalszego zatrudnienia. Dla tych osób najważniejsza staje się „przynależność do" grupy emerytów, a nie alternatywne rozwiązania.

Podsumowanie

Przytoczone powyżej okoliczności mogą stać się argumentem na rzecz pewnego uelastycznienia granicy wieku emerytalnego (starczego). W efekcie sztywna jednolita granica zostałaby zastąpiona pasmem lat, w ciągu których zainteresowana osoba mogłaby zrealizować swoje uprawnienia emerytalne. „Należy zauważyć, że dopuszczenie takiej możliwości nie zmienia w niczym obiektywnego charakteru samego „ryzyka" starości, pozwala natomiast w pewnym stopniu na subiektywne określenie jej progu w graniach dopuszczonych przez prawo"[42].

Odejście na emeryturę etapami, stopniowe zmniejszanie czasu pracy, zmiana stanowiska lub pracy na mniej uciążliwą są sposobami na właściwą organizację przejścia na emeryturę w myśl teorii kontynuacji. Dla wielu pracowników, sytu-

---

Z jednej strony mogą pojawiać się zachęty do dalszego zatrudnienia, z drugiej program przyznawania wcześniejszych emerytur może być bardzo prosty, aby pozwalać pracodawcy na płynne rezygnowanie z pracy „wiekowych" pracowników.

[41] Znaczenie tego czynnika ulega redukcji w związku z niechęcią pań do przerywania swojego zatrudnienia (macierzyństwo) oraz równoważeniem wynagrodzeń kobiet i mężczyzn.

[42] Zagadnienie to było poruszane już przez: W. Szubert, *Ubezpieczenia społeczne. Zarys systemu*, PWN, Warszawa 1987, s. 105.

acją optymalną byłby na przykład 5-7-letni okres, w czasie którego swobodnie mogliby wybrać moment definitywnego zakończenia aktywności zawodowej. Realizowane dalsze zatrudnienie, po nabyciu prawa do emerytury, zwiększałoby wartość przyszłego świadczenia, a jednocześnie pozostawałaby ewentualna możliwość kontynuacji zatrudnienia na zajmowanym stanowisku lub innym pomimo pobierania emerytury[43].

Z postulatem tym współgra propozycja rządu, przedstawiona jesienią 2003 roku (zwana „programem Hausnera"), gdzie zakłada się, że osoby w wieku 62-65 lat będą mogły skorzystać z częściowej emerytury. Mogłyby one zdecydować się na otrzymanie części swojej emerytury należnej z Zakładu Ubezpieczeń Społecznych. Jednocześnie będą one mogły kontynuować pracę w niepełnym wymiarze czasu pracy, płacąc nadal składki na swoje konta emerytalne zarówno w ZUS, jak i w otwartym funduszu emerytalnym. Po osiągnięciu wieku emerytalnego (lub też później) pozostała część ich konta (oraz oszczędności w systemie kapitałowym) przeliczona byłaby na emeryturę.

Wypłacane w tym okresie świadczenie (zgodnie z obowiązującą formułą emerytalną[44] w I filarze) byłyby mniejsze niż świadczenia osób, które przechodzą na emeryturę w wieku ustawowym. Jednak przy zainicjowaniu wcześniej indywidualnych form oszczędzania, świadczenie może zostać uzupełnione do oczekiwanych wartości, a w kolejnym etapie uzupełnione świadczeniami z II filaru.

Literatura

1. Antonów K., *Prawo do emerytury*, Zakamycze, Kraków 2003
2. Atchley R., *Social Forces and Aging*, Wadsworth, Belmont 1988
3. Atchley R., Barusch A., *Social Forces and Aging. An Introduction to Social Gerontology*, 10th ed., Wadsworth, Belmont 2004
4. Balicka-Kozłowska H., *Potrzeba bezpieczeństwa ludzi starszych*, w: *Ludzie starsi w Polsce – ich warunki i potrzeby*, IPiSS, Warszawa 1982
5. Chłoń-Domińczak A., *Systemy emerytalne z perspektywy procesu starzenia się ludności*, Roczniki Kolegium Analiz Ekonomicznych 2001, nr 9
6. Frąckiewicz L. (red.), *Polska a Europa. Procesy demograficzne u progu XXI wieku. Proces starzenia się ludności Polski i jego społeczne konsekwencje*, Wydawnictwo Śląsk, Katowice 2002
7. Głąbicka K., *Polityka społeczna w Unii Europejskiej. Aspekty aksjologiczne i empiryczne*, Elipsa, Warszawa 2001

[43] D. Graniewska (red.), *Warunki życia emerytów i rencistów*, IPiSS, Warszawa 1999, s. 21.

[44] Wysokość emerytury uzależniona jest od kapitału (uprawnień) emerytalnego zapisanego na koncie w ZUS i przeciętnego dalszego trwania życia.

8. Golinowska S. (red.), *Zmiany i reformy w systemie zabezpieczenia społecznego. W kierunku wzrostu indywidualnej odpowiedzialności*, IPiSS, Warszawa 1999
9. Góra M., *System emerytalny*, PWE, Warszawa 2003
10. Graniewska D. (red.), *Warunki życia emerytów i rencistów*, IPiSS, Warszawa 1999
11. Halik J. (red.), *Starzy ludzie w Polsce. Społeczne i zdrowotne skutki starzenia się społeczeństwa*, Instytut Spraw Publicznych, Warszawa 2003
12. Jończyk J., *Prawo zabezpieczenia społecznego*, Zakamycze, Kraków 2001
13. Klonowicz S., *Starzenie się – stan zdrowia – pràca*, Warszawa 1973
14. *Seniorzy w polskim społeczeństwie*, GUS, Warszawa 1999
15. Szubert W., *Ubezpieczenia społeczne. Zarys systemu*, PWN, Warszawa 1987
16. Szumlicz T., *Modele polityki społecznej*, SGH, Warszawa 1994
17. Tokaj A., *U progu starości*, UAM, Poznań 2000
18. Włodarczyk C., Poździoch S., *Systemy zdrowotne. Zarys problematyki*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagielońskiego, Kraków 2001
19. Zych A. A., *Słownik gerontologii społecznej*, Wydawnictwo Akademickie „Żak", Warszawa 2001

RETIREMENT – A DECISION OR AN INEVITABLE COURSE OF THINGS

Summary

Pension benefits, most frequently understood as an element of the social policy of the state in many cases mean a considerable burden on the public finances. For many years the criteria of granting those benefits have been changing, depending on the accepted vision of the state. The main problem, however is to determine the limit of old age and its consequences for a physical, economic, psychological or social aspect of life. Due to the fact that time can be measured objectively, it is easy to define age on the basis of a birth certificate Another conventional limit is quitting one's job when a person reaches the age entitling him/her to pension benefits taken from the base system. Still another limit can be poor health, i.e. a situation when a person is no longer able to take proper care of himself/herself as is expected of the adults.

Therefore, the author approaches the question of quitting one's job as a decision-making process. A rational process of making a decision to retire consists of three basic elements: 1) determination of external factors and their influence on the decision made, 2) analysis of considerations on quitting one's career (internal factors), 3) factors deciding about the time of retiring.

There are two key factors in the whole process of making a decision to retire. The first one is comparing the anticipated financial requirements when retired with the expected future incomes. This means that consumption must be compared with the benefits received

and other payments. Quantification of consumption and pension benefits presented in the article assumes, on the one hand participation in some organized system and, on the other hand reducing consumption in the period of one's professional activity and generating savings for the time of retirement.

The author is in favour of introducing the mechanisms which will make the retirement age more flexible, with a simultaneous possibility of using the accumulated means and rights (both in the obligatory and optional systems).

tłum. *Ewa Kotkowska*